

FOCUS AREAS FOR THE DEVELOPMENT AND MODERNIZATION OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-234-0-15>

ДУХОВНІ ОСНОВИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Антончук О. М.

ВСТУП

*Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог
(Євангеліє від Ів. 1, 1)*

Християнство наголошує на онтологічній перспективі вербальної комунікації, що особливо актуально в умовах постійного матеріального й інформаційного споживацтва. Слово є не лише носієм лексичного і граматичного значення, а й передбачає духовну відповідальність як за його вживання, так і мовчання.

Згідно з духовною парадигмою, особистість слід розглядати в контексті цілісної життєдіяльності, основним змістом якої є її (людини) самовдосконалення як образу Божого, спрямованої до подоби Божої та вдосконалення світу як Царства Божого на землі. Духовність – система усвідомлених і осмислених найвищих нематеріальних цінностей.

Сьогодні актуалізує використання духовних цінностей у формуванні світогляду молодого покоління. З огляду на розвиток освіти в сучасних умовах вагомішого значення набуває виховання особистостей, здатних до саморозвитку і самореалізації морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей. Важливість орієнтації на нього акцентується в низці основоположних документів, зокрема державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), концепції національного виховання, національній доктрині розвитку освіти України, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти та ін.

Святий апостол Яків застерігає: «Будьте виконавцями слова, а не слухачами лише, які обманюють самих себе. Хто слухає слово і не

виконує, той подібний чоловікові, який розглядає природні риси обличчя свого в дзеркалі: він подивився на себе, відійшов, відразу забув, який він... виконавець буде у своєму ділі блаженним» [19]. У контексті цього висловлювання виконання-невиконання доручень ділового чи побутового характеру передбачає не лише відповідні нагороди-покарання, а й навіть онтологічну відповідальність у проєкції вічного життя особистості.

Мета навчання української мови – формування духовно багатой мовної особистості [24]. Духовність означає внутрішнє наповнення, а моральність – зовнішній вияв цього змісту. Можна бути багатим на злість, гнів, заздрість і ненависть, а зовні сяяти посмішкою приязні і доброзичливості, дотримуватися усіх можливих правил етикету. Духовний розвиток – це виклик примітивізму, егоїзму та споживацтву, і чим важчими є випробування соціального життя, тим більше існує можливостей для духовного перетворення [22, 241].

Серед завдань навчання української мови – формування духовного світу учнів. Не просто якоїсь однієї риси, а цілого духовного світу. Кожна людина – космос, а мова – духовне начало цього всесвіту. В умовах суспільства споживачів складно формувати духовне, бо це як два протилежні полюси. Золотою серединою є, напевне, одухотворення споживацтва, його здорова мінімалізація. Згадаймо Соломонове «Лілії польові кращі, ніж цар у найкращому вбранні», слова Христа про те, що «не хлібом єдиним буде жити людина...»

Сучасний духовний стан українського суспільства одноставно оцінюється дуже негативно і науковцями, і діячами мистецтва, і представниками релігійних конфесій. Серед найнегативніших факторів такого стану передусім: некерованість процесів становлення демократичного суспільства; неможливість користуватися ціннісними орієнтирами своїх батьків; неузгодженість системи виховання і освіти, що приводить до сполучення протилежних тенденцій у суспільній свідомості; послаблення ролі родини, духовної спадщини попередніх поколінь і освітніх закладів в процесі виховання.

Пандемія COVID-19 стала серйозним випробуванням не лише для українського суспільства, а й для всього людства. Під час карантину ми почали життя в зовсім нових умовах. Відбуваються зміни як на рівні психіки окремої особистості, так й на макросоціальному рівні. В умовах катаклізмів і глобальних трансформацій іноді буває складно пояснювати поведінку людини, яка, метафорично висловлюючись, зараз перетворилася із людини розумної на

«людину, що сидить», з «homo sapiens» на «homo sedens». І надалі очікуються надзвичайні зміни, формуватимуться зовсім нові наукові підходи, зовсім інші засоби виробництва і засоби спілкування, оновлюватиметься стосунки і «правила цієї життєвої гри». І ці зрушення охоплюватимуть не лише матеріальну, а й насамперед духовну сферу.

Події останнього часу суттєво змінили інформаційне поле в усьому світі та перевернули життя багатьох людей: відбувся перерозподіл часу наших звичних побутових практик у бік збільшення споживання медіа – і в дорослих, і у дітей; ми хронічно перебуваємо в ситуації високої невизначеності; збільшився інформаційний шум, повторення і тиражування неперевіреної інформації, дефіцит доказових знань для прийняття рішень. Медіаімунітет сьогодні став реальною частиною імунітету організму. І саме тут найбільш затребуваними є знання з досить нової галузі соціальних наук – медіапсихології. Фахівці ВООЗ навіть вводять новий термін – «інфодемія» – вибухове зростання недостовірної інформації під час спалахів і утруднення отримання чіткої достовірної і корисної інформації в умовах інформаційного шуму.

1. Мовна особистість у контексті духовної парадигми

Головна ідея Нової української школи – *компетентнісне навчання*. Це означає, що учні не просто будуть набувати знання, а вчитимуться використовувати їх на практиці й опануватимуть навички.

Як зазначено в Законі України «Про освіту», *компетентність* – це динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність. Тобто, формується ядро знань, на яке накладатимуться вміння, як користуватись цими знаннями, цінності та навички, що знадобляться випускникам української школи в професійному та приватному житті.

Концепція Нової української школи пропонує виховний компонент змісту компетентностей, визначених у Законі України «Про освіту». Закладені основні орієнтири компетентнісного виховання особистості учня можуть творчо наповнюватись конкретним змістом, з урахуванням особливостей функціонування закладу освіти, вікових та індивідуальних можливостей учнів, інших актуальних соціальних викликів.

Пріоритети у вихованні компетентної особистості

визначаються відповідно до актуальних завдань і перспектив розвитку українського суспільства, позитивної соціалізації особистості та з урахуванням вікових можливостей учнів і специфіки організації виховного процесу в закладі освіти; пов'язуються з реалізацією прав і обов'язків учасників виховного процесу як активних членів громадянського суспільства.

Стосовно виховного процесу, за Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, ми розуміємо компетентність як готовність і здатність особистості чинити морально на основі цінностей, світоглядних орієнтирів, етикету: усвідомлювати необхідність моральної поведінки, розуміти причинно-наслідкові зв'язки своїх дій, уміти обґрунтовувати і цивілізовано відстоювати свою позицію, приймати зважені моральні рішення, виявляти відповідальність, брати на себе обов'язки та протистояти аморальним впливам [9].

Історичні факти підтверджують, що саме сили і таланти українського народу дозволили створити самобутню цивілізацію, де могли гармонійно уживатися різні народності. Причому вся ця складна національна і соціальна система могла функціонувати лише при наявності самобутніх сполучних зв'язків, якими жив український народ. До них, в першу чергу, належали православна віра, рідна мова, обштинний уклад життя, глибока любов до рідної землі, державницька свідомість, майже сакральне значення сім'ї, органічна єдність з природою.

Головним у навчальному процесі стає переорієнтація з пасивних форм навчання на активну творчу працю. Наприклад, під час інтерактивного навчання діти зіставляють свої бажання з реальними можливостями, індивідуальними здібностями й інтересами. Учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють.

Для учнів 5-7 класів висувається необхідність засвоювати і сприймати національну самобутність мови на рівні розділів лінгвістичної науки. Становлення мовної особистості – це справа не одного уроку і, можливо, й не одного року. Тому з перших же занять з української мови у 5 класі роботу потрібно вести з метою досконалого оволодіння школярами рідної мови в процесі спілкування, розвивати комунікативні вміння й навички на кожному уроці.

Навчання мови необхідно будувати на гуманістичних засадах: учень – це особистість, основна фігура у навчально-виховному

процесі; велике значення вчитель має надавати мотивації; основне завдання словесника – добирати засоби для реалізації учнем внутрішньої свободи вчитися і виявляти ініціативу в цьому процесі; використовувати індивідуальні і групові форми навчання.

З огляду на розвиток освіти в сучасних умовах вагомішого значення набуває виховання особистостей, здатних до саморозвитку і самореалізації духовних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей. Важливість орієнтації на нього акцентується в низці основоположних документів, зокрема державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), концепції національного виховання, національній доктрині розвитку освіти України, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти та ін.

Метою духовного самовдосконалення є досягнення гармонії між власним життям і навколишнім світом. Духовність людини – постійна необхідність спричиняти перемогу добра над злом у конкретному вчинку й у всьому складі особистості.

Духовність невіддільна від справжньої творчості. Творча праця виводить людину за межі існуючого, збагачує її буття. Духовність праці втілюється у відриві людини від буття, від конкретних потреб. Вона – вираження того, на що людина здатна в найвищій злеті своїх творчих можливостей. Різновидом її є прагнення до істини.

Духовність формується через мовознавство, шляхом усвідомлення явища мови до механізму трансляції смислу. За допомогою мови результати пізнання закріплюються в пам'яті. Передача засобами мови культури і досвіду людства з покоління до покоління, із століття до століття можлива тільки завдяки її закріпленню у знаковій та символічній формі. Мова виступає механізмом реалізації духовного, бо є засобом соціокультурної самоідентифікації особистості.

Становлення духовності особистості залежить від волі і активності, хоча обмежується рівнем попереднього історичного розвитку суспільства. Однією з характеристик духовного життя особистості є гармонійна сполучність ідеальної і матеріальної діяльності. Особливості становлення духовної культури обумовлені трансформацією українського суспільства. Становлення духовності особистості в сучасному українському суспільстві несе на собі відбиток світових глобалізаційних і трансформаційних процесів в українському суспільстві та ґрунтується на самобутньому національному менталітеті. В сукупності – це об'єктивні причини сучасного стану духовного розвитку української спільноти.

Вивчення мови – це та площина, з якої починається пізнання світу, свого народу, його духовності. Звідси бере початок національно-патріотичне, моральне та й усяке інше виховання [18, 197].

Проблема духовності та особливості формування духовних цінностей знайшла своє відображення у дослідженнях таких вітчизняних педагогів, як С. Русова, І. Огієнко, Я. Чепіга. Духовний розвиток – це виклик примітивізму, егоїзму та споживацтву, і чим важчими є випробування соціального життя, тим більше існує можливостей для духовного перетворення [22, 241].

Окремим явищем у дослідженні духовності молоді, її ідеалів та моральних переконань є педагогічна спадщина В. Сухомлинського. Видатний педагог наголошував, що «одуховнення виховного процесу є важливим шляхом розвитку чуттєво-емоційної сфери учнів. Відсутність духовності призводить до порожнечі душі» [30, с. 284].

Проблема духовності особистості знайшла своє відображення з позицій психології та педагогіки у дослідженнях І. Беха, Г. Балла, І. Зязюна, Г. Костюка, Л. Масол, М. Фіцули, О. Рудницької, С. Гончаренко, А. Богущ.

Аналіз літератури з означеної проблеми дозволив констатувати, що різноманітні питання з формування мовної особистості досліджувалися ученими в різних аспектах: психологічному (Б. Ананьєв, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонтьєва ін.); лінгвістичному (Е. Бенвеніст, І. Бодуен де Куртене, В. фон Гумбольдт, Л. Щерба та ін.); лінгводидактичному (Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко та ін.); філософському (Є. Боринштейн та ін.); культурологічному (І. Афанасьєв, О. Білецький, Ф. Буслаєв, М. Грушевський, І. Огієнко, О. О.Потебня, О. Шахматов).

Феномен «мовна особистість» з'явився у лінгвістиці з виходом монографії Ю. Караулова «Російська мова і мовна особистість» наприкінці 80-х років ХХ століття. У діахронному аспекті проблема формування мовної особистості не є новою, науковці досліджували її як: мовне вираження «духу народу» й «інстинкту розуму» (В. фон Гумбольдт); чуття мови народом (І. Бодуен де Куртене); «лінгвістичний інстинкт» (Л. Щерба); «мовну здібність» (А. Шахнарович) та «мовну особистість» (Г. Богін, Ю. Караулов).

С. Гончаренко розглядає духовність як індивідуальну вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідейної потреби пізнання й соціальної потреби жити «для інших». «Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання» [8, 106].

Проблема духовного виховання молоді на матеріалі вивчення української мови і літератури набуває нової якості в сучасних умовах. На заняттях викладачі подають кращі зразки літератури, формують активну життєву позицію. Але відзначаємо, що ще не вирішена проблема духовних цінностей, ідеалів як система моральної рефлексії. На всіх етапах мовної освіти рідна мова, твердо переконаний І. Огієнко, є могутнім засобом інтелектуального й духовного розвитку особистості [20].

У психології особистість – соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. При вивченні та описі особистості в психології дослідники (К. Платонов, П. Симонов та ін.) значну увагу приділяють некогнітивним аспектам людини, тобто її емоційним характеристикам і волі, а не тільки інтелекту й здібності.

Значних успіхів у розумінні та розробці структури та змісту мовної особистості досягла сучасна лінгводидактика, де мовна особистість розглядається як багатшаровий і багатокомпонентний набір мовних здібностей, навичок, готовності до здійснення мовленнєвих вчинків різного ступеня складності, вчинків, які класифікуються, з одного боку, за видами мовленнєвої діяльності (говоріння, аудіювання, письмо та читання), а з іншого – за мовними рівнями, тобто за фонетикою, граматиною та лексикою. У цьому випадку мовна особистість – це *homo loquens* взагалі, а здібність користування мовою – родова властивість людини (виду *homo sapiens*).

Уперше поняття особистості учня як об'єкта впливу вчителя в процесі викладання рідної мови запропонував Ф. Буслаєв, хоча сам він відомий через глибоко і принципово порівняльно-історичний підхід до вивчення мови. У своїх дослідженнях він порівнював факти сучасної російської мови з даними інших споріднених індоевропейських мов, залучав зразки староруських пам'яток писемності і народних діалектів. Ф. Буслаєв прагнув встановити зв'язок історії мови з життям народу, його традиціями та звичаями. У праці «О преподавании отечественного языка» (ч. 1–2, 1844) він звертає увагу на свідоме засвоєння учнями мовних явищ та форм, що вивчаються, на вміння дітей правильно користуватися ними, на поєднання «знань та навичок, навичок та вправ». Учений слушно вважав, що рідну мову і особистість учня неможливо розділити: «Рідна мова настільки зрослася з особистістю кожного, що навчати одній означає разом з тим і розвивати (особистість) духовні здібності учня» [15, 28-35].

Мовна особистість передбачає дослідження різних видів поведінки, діяльності, комунікації, інтелекту, духовності, менталітету, емоцій та всього іншого, що є суттю самого поняття людини. Доступ до тих чи інших характеристик особистості надає її мова, що й вирізняє людину як *homo sapiens*.

Основним способом перетворення індивіда в мовну особистість є його соціалізація. Майбутній учитель повинен усвідомити, що зміст навчання мови має бути різноплановим і відображати три взаємопов'язані складники – мовні і мовленнєві знання, практичні вміння й навички, духовні й моральні цінності [21, с. 88].

Не треба закликати вчити мову, а постійно демонструвати усім навколо любов до рідного слова. Слово – першопричина усього сущого, без якого нічого не повстало. Спілкування – це не лише вміння добре говорити, не менш важливо уміння уважно слухати. Якщо прочитати текст Никодима Святогорця 17-18 ст., то зрозуміємо, як треба слухати (сидіти, дивитися на співбесідника, реагувати, робити рухи, бути уважним, не робити рухів, які можуть поставити іншого у незручне становище, як навіть треба дихати, коли слухаєш іншого). Ця дивна мудрість святості підкреслює сакральність слухання (недарма – два вуха і один рот).

Апостол Яків пише у Соборному посланні: «Хто не грішить у слові, той чоловік досконалий, може приборкати і все тіло... Ним благословляємо Бога і проклінаємо людей, створених за подобою Божою» [19]. Кожен учень – образ Божий, ікона, а значить святиня, храм Бога. Уявіть, як вчитель має ставитися до дітей у такому духовному вимірі. Тільки з любов'ю, розчинити у любові кожную думку, слово і дію.

Таким чином, навчання мови розглядається науковцями, як безперервний процес формування духовних основ мовної особистості в умовах взаємодії індивідуальних, національних комунікативних компонентів. У процесах духовного освоєння світу рідна мова виконує роль каналу постійного діалогу між особистістю і світом, людиною і Творцем.

2. Особливості впливу Євангелія на освітній процес, його роль у вихованні морально-християнських цінностей школярів

Сучасний етап реформування основних напрямів педагогічної освіти зумовлює необхідність зміни змісту освіти й структури організаційно-методичного забезпечення, пошуку інноваційних підходів, активних форм і методів навчання, спрямованих на

формування творчої особистості фахівця з високим рівнем компетентності в умовах неперервної освіти.

У Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) підкреслюється: «В основу національного виховання мають бути покладені принципи єдності сім'ї і школи, наступності і єдності поколінь. Школа має продовжувати родинно-сімейне виховання, працювати в тісному контакті з батьками, налагоджувати взаємозв'язок між школою і родиною, бо це – основа, передумова підвищення активності навчання та виховання» [9].

Біблія – головне джерело християнського віровчення. Це зібрання іудейських та християнських священних книг. Книги Біблії написані за різних часів людьми, які значно різнилися своїм становищем, заняттями, розумовими та духовними здібностями, тому вони різняться між собою як за стилем, так і за розмаїттям викладення тем. Усі ці автори по-різному висловлювали свої думки. Кожен із них, керований Святим Духом, писав про те, що справило на нього найсильніше, найглибше враження. Через те що один предмет у Біблії часто висвітлюють із різних точок зору, несерйозному, скептично налаштованому або упередженому читачеві може видатися, ніби Біблія сповнена суперечностей і розбіжностей. Але вдумливий дослідник, котрий ставиться до Божого Слова з душевним трепетом, побачить бездоганну гармонію Біблії.

У 419 р. на Карфагенському церковному соборі було остаточно укладено християнську Біблію. До неї, крім іудейського Старого Заповіту, увійшли 4 життєписи Христа (від Матвія, від Луки, від Марка, від Іоанна), Діяння апостолів, пророцька книга про майбутнє пришествя Бога Сина – Одкровення Іоанна Богослова (Апокаліпсис), 21 послання апостолів учням.

Слово «Євангеліє» у перекладі з грецької означає «блага звістка». Це добра звістка про пришествя на землю Сина Божого, Спасителя, розповідь про Його діяння і вчення, про Його криваву хресну жертву в ім'я людей і про Воскресіння. За переказами, євангелісти Матвій та Іоанн були учнями Ісуса, а Марко й Лука – сподвижниками його учнів. Книги написані давньогрецькою мовою. Вони стали основною складовою Нового Заповіту.

Книги Старого Заповіту оповідають про події від створення світу до Різдва Христового. Вони не лише викладають першопочаткову історію людства, але й обіцяють людям пришествя Месії, Спасителя світу, готують людей до зустрічі Його. Новий Заповіт розповідає про пришествя Спасителя – Сина Божого Ісуса Христа – дуже просто, звичайно. Автори Євангелій не мали наміру вигадати важливу особу.

Крім того, про що вже йшлося, вони писали в різний час, в різних місцях за різними літературними схемами, з різними намірами. Але дивно саме те, що різні автори, в різних місцях, із різними темпераментами і літературними стилями зуміли створити образ особистості такої послідовної, психічно вартісної, такої величної, незрівнянної. Така особистість Ісуса, що описана у Євангеліях, не може бути вигадана. У світовій літературі не існує особистості, яка навіть здалека могла би зрівнятися з Ісусом. Навіть найсучасніші групи найбільш досвідчених психологів, характерологів, зібравшись до купи під одним дахом, не змогли б вигадати таку особистість, як Ісус. А Його, натомість, з крайньою простотою представляють із літературної точки зору письменники, які не вивчали психології, характерології, літератури. Не випадково всі ці книги Святого Письма об'єднані заголовним словом «Заповіт». Воно багатозначне: це й «заповідання» – заповідане Богом учення, і водночас взаємна угода, спілка Бога і людей.

До Біблії християни звертаються, радяться з нею щоденно. Траплялося, що люди бралися її читати, щоб заперечити вчення, яке вона містить, а закінчували тим, що ставали її щирими шанувальниками і віруючими. До прикладу, всесвітньо відомий фізик Ісаак Ньютон був також видатним дослідником давніх манускриптів і дуже ретельно досліджував Святе Письмо. У результаті він повідомив, що знайшов у Новому Заповіті більш переконливі докази істини, аніж в усій цивільній історії. Крім того, багато сюжетів та оповідей Біблії були покладені в основу численних творів мистецтва – живопису, літератури, музики, скульптури.

Біблія в інформаційному суспільстві відкривається не лише як Книга, але й як інтертекст, який наче вбудований в загальний масив інформації і є невід'ємною складовою сучасних інформаційних процесів. Більше того, біблійні тексти, образи, алюзії, мотиви укладають основу культурного інтертексту, тож їх можна зустріти іноді в несподіваних формах, на поверхні соціокультурного життя вони набувають незвичного вигляду. Якщо не можна відділити Біблію від сучасної інформаційної мережі, то постає цікаве питання про можливість нових форм інтеграції її змісту, цінностей і смислів в глобальну медійну і комунікаційну систему. Після «галактики Гутенберга» виникає новий інфопростір, де на зміну книзі йдуть нові формати. І якщо ми погоджуємось, що Біблія – це, перш за все, Слово Боже, Його послання, Одкровення, то можна бути впевненим, вона продовжить існувати і в некнижньому форматі.

В егоцентричному світі слід частіше нагадувати, що Біблія теоцентрична. Біблія говорить не тільки про людину, про її історію і сучасність. Вона відкриває людині Бога, Його світ, Його Царство, яке гряде. Реформування освіти в Україні на зламі століть призвело до руйнування старих цінностей, орієнтирів виховання, що зумовило необхідність пошуку нових. Це, насамперед, позначилося на формуванні кінцевої мети навчання та виховання. Першочерговим завданням і кінцевою метою виховання майбутніх громадян України має виступати формування духовних цінностей особистості. Упроваджуючи систему виховання, засновану на народності, родинності, не можна не враховувати таку істотну рису українського народу, як релігійність [5, 32].

Виховання духовності – це така організація навчально-виховної роботи, педагогічного спілкування в школі і в педагогічних навчальних закладах, яка виходить із позиції ціннісної свідомості, ціннісної поведінки в усіх формах людських відносин: моральних, політичних, релігійних, естетичних, художніх, інтелектуально-пізнавальних, мотиваційно-оціночних, що особливо суттєво – у сфері моральних і ціннісних відносин. Значну роль у формуванні особистості учнів відіграє християнська церква. Як соціальний інститут вона використовує сучасні форми і методи виховання, захищаючи молодь від шкідливого впливу негативної сфери [1, 16].

Завдяки християнському вихованню дитина може протистояти спокусам і обирати в житті правильний шлях. А для цього потрібно, щоб дитина не лише оволодівала правилами поведінки в суспільстві, але й мала внутрішню цілісність, яка б робила для неї ясними різноманітні прояви добра і зла. Основу християнської культури виховання складають християнські цінності, до яких поряд із високою вірою в Бога, працелюбністю і патріотизмом відносяться ще й цінності морально-етичні. Основними з них є любов до людей і милосердя, глибока повага до батьків і старших [16, 62].

У процесі формування морального розвитку особистості одними з найефективніших є активні форми і методи (ситуаційно-рольові ігри, аналіз соціальних ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації, тощо), які дають можливість безпосередньо й емоційно залучатися до ситуації морального вибору та морального пошуку [11, 60].

Доцільною формою виховання на християнській народній традиції є залучення їх до світу мистецьких та художніх цінностей християнської культури. Поряд із цими методами доцільно використовувати на уроках словесності й традиційні бесіди, лекції, роботу з книгою, творчі роботи, створення презентацій, читання з

обговоренням, аналіз соціальних ситуацій морально-етичного характеру. Результативність застосування інтегрованого підходу, різноманітних виховних форм, методів і впливів значною мірою залежить від того, наскільки вони відповідатимуть індивідуальним і віковим особливостям учнів, задовольнятимуть їх духовні потреби, викликатимуть відповідну мотивацію і стимулюватимуть саморозвиток і самовиховання школярів, спонукатимуть до морального вдосконалення.

Відомі педагоги Я. А. Коменський, І. Песталоцці, М. Пирогов, К. Д. Ушинський, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та інші зазначали, що моральне виховання є основою формування особистості. Вони стверджували, що бути людиною означає виховати в собі найкраще, те, що робить її вінцем творіння, образом і подобою Божою.

Заслужують на увагу погляди дослідника С. Сірополка щодо відносин між церквою та школою. На його думку, церква має задовольнятися проголошенням своїх істин лише тим, хто належить до неї, тоді як світська освіта стосується усіх громадян і всіх дисциплін. Водночас учений вважає, що найкращим вирішенням питання щодо місця релігії в школі може бути приклад зі статуту єдиної школи УНР, який визнавав лекції Закону Божого обов'язковими для учнів [26, 24].

Важливе місце в інтелектуальному просторі відводимо виховній роботі. Серед пріоритетних напрямів є поїздки до духовних святинь краю, їх усне і письмове обговорення. Організуємо виховні заходи: літературно-музичні композиції «Воскресіння Слова», «Спочатку було Слово, «Молитва за маму», «Рідна мова – життя духовного основа», «Мова молитви». Формат поєднання слова, музики, відеопрезентацій дозволив увиразнити багатство української мовленнєвої культури (пасхальні традиції, родинний етикет, молитовний зміст життя християнина). Під час проведення таких заходів звучали авторська співана поезія, духовні псалми, поезія Т. Шевченка, Г. Черинь, Л. Глібова, В. Крищенко, П. Куліша, О. Олесь, композиції сучасних естрадних виконавців.

На всіх етапах мовної освіти рідна мова, твердо переконаний І. Огієнко, є могутнім засобом інтелектуального й духовного розвитку особистості. Як у школі, так і поза нею учитель повинен говорити тільки вірною рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення [20, 30].

Згадаймо вислів про сіяння розумного, доброго і вічного. У контексті триєдиної мети уроку: розумне – знання, добре – розвиток моральних якостей (волі, уваги тощо), вічне – те, що виходить за межі

повсякденного життя. Це щось більше, ніж виховні моделі етикету, що підвладні змінам. Слово має дихати вічністю, бо воно понад часом і простором.

Звернімо увагу на триєдину мету уроку. У догматичному богослів'ї Свята Трійця єдина у трьох Особах (Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий). В основі єднання любов. Без любові важко навчити і так само навчитися.

Наприклад, початок уроку. Усе починається з привітання, побажання. Як правило, чуємо скоромовку, а можна вдумливо молитовно побажати дітям Божого благословення на урок, день.

Педагог веде дитину не лише у країну знань, це зараз не гірше може зробити інтернет. Стаймо духовні орієнтири перед навчальними. Цього жодна техніка не зробить, бо штучний інтелект бездуховний.

Апостол Яків продовжує: «Мудрість, що сходить з висоти, поперше, чиста, потім мирна, скромна, слухняна, повна милосердя і добрих плодів» [19]. Щоб сіяти таку мудрість, треба і самому бути чистим, мирним, скромним, слухняним, повним милосердя і добра. Такий-от духовний портрет учителя-словесника. Цього важко досягти на практиці, але маючи віру, з Божою допомогою і фаховими знаннями, можна долати будь-які виклики навчального процесу.

Розглянемо мотиваційним компонент заняття. Слово формує когнітивну картину життя від зачаття. Змалку варто читати дітям Біблію, молитися з ними, а святі з житійної літератури стануть героями наступного дня (практичне втілення виховної мети вдома і не лише).

Слова з іншою позитивною аурую ми промовляємо у поезії, молитві. Перші букви творили духовний світ дитини через історії царя Давида, пророків, патріархів, суддів, апостолів, мучеників (Псалтир, Закон Божий). Лише згодом пропонувалися світські тексти, але спочатку студіювали сакральні.

Педагогічне спілкування – це не просто передача знань, це момент єднання відомого з невідомим. Комунікативна компетенція залежить від контролю власної мовленнєвої поведінки, емоцій тощо. Це співзвучне зі словами ап. Якова про складність стримання у мові, контроль над мовленням означає контроль над усім організмом. Контроль мовлення передбачає спокій і виваженість, можливість помилитися і водночас не панікувати через неї. Майбутній учитель повинен усвідомити, що зміст навчання мови має бути різноплановим і відображати три взаємопов'язані складники – мовні

і мовленнєві знання, практичні вміння й навички, духовні й моральні цінності [21, 88].

На сучасному етапі розвитку національної системи освіти завдання школи полягає, зокрема, в тому, щоб створювати сприятливе середовище впливу на дитячу душу, розумно використовувати християнські цінності.

Вивчення дітьми конфесійної лексики в усьому розмаїтті її тематичних груп, словотвірних моделей, фонетико-морфологічних особливостей і стилістичних функцій, біблійної фразеології, церковного красномовства, мовного етикету та мовноповедінкових стереотипів, пов'язаних із конфесійним життям, ознайомлення їх із мистецтвом та літературними скарбами християнської цивілізації, з унікальним синтезом науки і культури, багатством мистецтв, явлених людству церквою, – початковий етап, який має пройти школа в процесі свого національно-духовного переорієнтування [32, 11].

Українська культура, у тому числі й література, дає благодатний матеріал для духовного розвитку школярів, що уможливує забезпечення змістового наповнення уроку рідної мови. Самих антологій української духовної поезії видано понад десяток («Великодні дзвони» Т. Кінаха, «Антологія української молитви» В. Антофійчука, «Богославень» Б. Мельничука й М. Ониськова, «Хрестоматія української релігійної літератури» І. Качуровського, «Слово Благовісту» Т. Салиги та ін.).

Вироблення в учнів психологічних установок на самовдосконалення, націленість на вищі етичні й естетичні цінності, відповідальне ставлення до життя створюють необхідні умови для вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності, а також справляє позитивний вплив і на підвищення рівня грамотності.

У сучасній педагогіці виникло таке поняття, як «духовний потенціал особистості». Це поняття треба розуміти, як здатність інтегрувати дії, спрямовані на внесення гармонійної впорядкованості у довкілля.

Однією із найсуттєвіших цілей Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття) проголошується забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості.

Саме плекання духовності має безпосередню дотичність до проблем підвищення грамотності. Так, Е. Фромм, порівнюючи людей, відзначав, що в сфері навчання той, хто має установку на володіння, прагнучиме формально оволодіти певною сумою знань. Той же, хто націлений на буття, сприймає інформацію активно і творчо, керуючись як пізнавальним інтересом, спонукою пізнати

істину, так і роздумами над тим, як почуте чи прочитане допоможе розв'язати поставлене завдання [33].

В. Сухомлинський розкривав у своїх працях, а найбільше у книзі «Духовний світ школяра» розуміння духовності. Це передусім морально-етичне і патріотичне виховання, що ґрунтується на визнанні культу Батьківщини, матері, книги, рідної мови, народних традицій, праці. А найголовніше – це особливий дух школи, це одухотворені поривання, думки, вчинки її вихованців і вчителів.

Взагалі проблеми духовності торкалися багато років тому. Про це свідчать праці педагогів минулого: Я. Каменського, Г. Песталоці, А. Дистервега, В. Сухомлинського. Вони одностайно виділили головні фактори, які впливають на духовне виховання учнів: праця, сім'я, школа, вчитель.

На сучасному етапі проблемою духовності займаються багато вчених, серед яких: О. Майкіна, Г. Сагач, Т. Зазюн, С. Соловейчик, І. Зеліченко.

Вперше Платон відокремив тілесне і духовне, визначив, що духовність – це специфічна людська властивість, а тілесне – це нижче, те, що закладене природою людині. Аристотель теж відокремив ці поняття, але розглядав тілесне й духовне як рівно необхідні. Новий підхід виробляється у християнській традиції. Тут духовність наділяється новим обличчям, і вважається, що духовність притаманна людині розумній, що виділяє її з тваринного світу, та уподібнює Богу.

Духовність – індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти для інших; категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення [1, с. 145]. З визначення можна зробити висновок про структуру духовності. Структурними компонентами духовності ми вважаємо: індивідуальну вираженість людини; духовні потреби людини; пізнавальні потреби людини; соціальні потреби людини; потреба самоактуалізації людини; потреба діяльності людини.

Духовність є невід'ємним компонентом обдарованої особистості. Зумовлено це тим, що обдарованість особистості для своєї реалізації потребує не тільки інтелектуальних зусиль, але й високого рівня інспіруючого натхнення, інтуїтивного прозріння, вольової наполегливості і розвинених моральних почуттів.

Поняття духовного саморозвитку, самовизначення правомірно розглядати як вміння відчувати взаємозв'язок між окремими сферами науки і культури [3]. Людина, яка дбає про духовне

вдосконалення, вчиться не гніватися на своїх ближніх, не противитися злому, любити навіть ворогів своїх, вона не чинить перелюбу, не клянеться, подає милостиню й молиться не напоказ, а широко від душі, не судить і прощає своїх ближніх, шукає найперше Царства Небесного у своїй душі, прагнучи бути такою ж досконалою, як і її Отець Небесний тощо [2, с. 10-14].

Так, на думку І. Хом'яка, широкі можливості для вдосконалення орфографічних умінь містять твори за картинами. Приміром, такими як: «Осінь», «Зимовий день» (художник М. Глущенко), «Над Дніпром» (Т. Яблонська), «Пастух» (за поезією Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало», автор І. Їжакевич) та ін. [34, 107]. Такі творчі роботи трансформують відомості з мови в особистісно неповторний погляд на життя, у знання культурних реалій.

Ми пропонуємо низку вправ, соціокультурний зміст яких сприятиме формуванню мовної особистості, збагатить духовний світ школярів у контексті християнської традиції українського народу.

Прочитати. Прокоментувати написання назв свят.

Як прийде Спас, комарам урветься бас, як прийде Пречиста, забере його нечиста. Прийшла Покрова – сиди, чумаку, дома. У Петрівку день – рік, у Пилипівку день – до обіду. В Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку – на себе. Хто не посіяв до Богослова, не варт доброго слова.

Прочитати. Подані слова й словосполучення ввести до самостійно складених речень. Речення записати, обґрунтувати вживання великої літери.

Син Божий, Святий Дух, Мати Божя, Боже Немовля, Біблія, Євангеліє, Апостоли Петро й Павло, Великий піст.

Записати під диктовку. Написане звірити з надрукованим.

І. Єдиний Боже! Все обсіли хама. Веди мене шляхетними шляхами. (Л. Костенко.) Де, мій Боже, нам ліки знайти від хвороб, що згинають хребти? (А. Матвійчук.) За соборну вільну Україну аз молюся, Боже мій, до Тебе. (Д. Білоус.) Нехай Мати Божя дає вам і долю добру, і здоров'я! (Марко Вовчок.) Нині Біблія українською мовою стала загальноприступною, але хто прочитав цю книгу? (Є. Сверстюк.) Знову Біблія літа розкрила сторінки заколисаних піль. (Є. Маланюк.) Що на Синай-горі Мойсею возвістилось, те поновив безсмертний Син Марії. (П. Куліш.) Ранок-янгол на Різдво у хаті... Мов Христос, народжується день, й сонце сходить, наче Богоматір сходить з Божим Сином до людей. (Є. Гуцало.) Шляхами Біблії душа моя пройшла крізь повсякденні радості і чвари. (Г. Фалькович.) Як Бога з небес чекала я Великоднього тижня.

*(О. Сомів.) На калині соловей цілу ніч молився Богу. (Є. Гуцало.)
Дорога до Бога – ламка і витка. (В. Стус.)*

3. Біблія як дидактичний матеріал на уроках української мови

Християнське виховання на уроках може відбуватися за умови використання Святого Письма, адже воно пробуджує віру, відкриває мудрість Божих законів, за якими здавна жили наші предки, формує високі моральні чесноти, що приводять людину до гармонії зі світом і власним сумлінням. У зв'язку з цим роль Біблії у вихованні школярів набуває особливого значення. Це найвидатніша книга в історії людства, що увібрала народну мудрість, втілила моральні основи життя. Це не просто явище культури, воно є основою духовного буття світу. Саме в Біблії можемо знайти шляхи вирішення різноманітних проблем: життя і смерті, долі і душі людини, добра і зла. Вона вчить нас, як жити, що можна робити, а чого ні. Вона заспокоює в небезпеці, підбадьорює в нещасті і просвічує світлом життя в часи смутку та горя. Вона допомагає самотньому мандрівникові. Безбожник і гордий тремтять перед лицем її пророцтв, але для тих, хто в смутку і стражданні, вона є ніжною і люблячою матір'ю [17, 37].

Готуючись до уроку, вчитель має змогу попередньо ознайомити учнів із уривками з Біблії за хрестоматією, а також з книги «Біблія для дітей» Шевчук [6], з ілюстраціями Гюстава Доре, передмовою В. Шевчука, примітками та коментарями А. Нікули. Учитель може звернутись і до інших джерел при вивченні Біблії [2], [3]. Проблема шкільного вивчення біблійних текстів широко висвітлена у статтях С. Абрамовича, М. Борецького, В. Мартинюка, О. Ніколенко, А. Пастухової, у книгах Л. Куценка, В. Соболя, В. Сулими та ін.

Більшість із методистів пропонують розглядати Біблію тільки як збірку релігійних та церковних догм, а В. Шевчук – як пам'ятку духовності всього людства. Біблія сильна не так історіями в ній розказаними, як духовним змістом, що ті історії наповнює [35, 77].

Якщо учні вже знають основну інформацію про Священну Книгу, можна починати впроваджувати тексти з Біблії у навчальну діяльність. Найбільш зручним типом уроків для учнів 5-6 класів стануть уроки розвитку мовлення. Згідно з чинною програмою з української мови [31] обов'язковим видом робіт для п'ятикласників є письмовий твір-роздум на тему, пов'язану з життєвим досвідом учнів, у художньому стилі за колективно складеним планом. Орієнтовані теми «Чому людина має бути чемною?», «Чому потрібно захищати слабших?», «Чому потрібно вивчати іноземну

мову?» можна вдало замінити темою «Чому варто бути чесним?». Мотивацією до написання твору можуть стати рядки зі Святого Письма, яке учні проаналізують разом із вчителем. Наприклад: «Отже, признавайтесь один перед одним у своїх прогріхах, і молитесь один за одного, щоб вам уздоровитись. Бо дуже могутня ревна молитва праведного! (Якова 5:16).

У 6 класі учні досить детально вивчають тему «Фразеологія». Відомо, що значна кількість крилатих висловів мають біблійне походження. Для виконання вчитель-словесник може запропонувати класу таку вправу: Поясніть подані фразеологізми: *закопати талант у землю, тернистий шлях, Хома невіруючий, Юдин поцілунок, тридцять срібляників, манна небесна, випити гірку чашу, вовк в овечій шкурі.*

У сьомому класі школярі вивчають тему «Дієслово». Написання частки *не* з дієсловами та використання наказового способу допоможуть засвоїти десять Заповідей Божих. Приклад вправи: *поясніть вживання не з дієсловами. Кожне із речень переформулюйте так, щоб дієслова із наказового способу перетворилися у форми дійсного або умовного.*

1. Я є Господь Бог твій, нехай не буде у тебе інших богів, крім Мене.

2. Не роби собі кумира і всякої подоби з того, що на небі вгорі, або на землі внизу, і що у воді під землею: не поклоняйся їм і не служи їм.

3. Не згадуй імені Господа Бога твого даремно.

4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працею і виконуй у них всю роботу свою, а день сьомий – субота – для Господа Бога твого.

5. Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі.

6. Не вбивай.

7. Не чини перелюбу.

8. Не кради.

9. Не свідчи неправдиво проти ближнього твого.

10. Не жадай дому ближнього твого, не жадай жони ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого (Вихід 20: 1-17).

Для учнів 7 класу пропонуємо підсумкову контрольну роботу.

Варіант 1

Спишіть. Розставте розділові знаки, визначте члени речення та частини мови. Сформулюйте головну думку. Поясніть значення

слова *терен*. Доберіть декілька фразеологізмів чи крилатих висловів з цим словом, поясніть їх.

Ось вийшов сіяч щоб посіяти. І як сіяв він зерна упали одні край дороги і пташки налетіли та їх повидзьобували. Другі ж упали на ґрунт кам'янистий де не мали багато землі і негайно посходили бо земля неглибока була а як сонце зійшло то зів'яли і коріння не мавши посохли. А інші попадали в терен і вигнався терен і їх поглушив. Інші ж упали на добрую землю і зродили: одне в сто раз друге в шістдесят а те втридцяттеро (Матвія 13:3-8.Притча про сіяча).

Варіант 2

Спишіть. Розставте розділові знаки, визначте члени речення та частини мови. Сформулюйте головну думку. Зробіть морфологічний аналіз слова. Поясніть значення слова уста. Доберіть декілька фразеологізмів чи крилатих висловів з цим словом, поясніть їх.

Нема доброго дерева що родило б злий плід ані дерева злого що родило б плід добрий. Кожне ж дерево з плоду свого пізнається. Не збирають бо фіг із тернини винограду ж на глоді не рвуть. Добра людина із доброї скарбниці серця добре виносить а лиха із лихої виносить лихе. Бо чим серце наповнене те говорять уста його (Луки 6:43-45. Притча про дерево і плід).

Упродовж вивчення восьмикласниками теми «Словосполучення і речення» пропонуємо типовий вид вправи, але стандартні художні твори для аналізу замінюємо прецедентними текстами Книги Мудрості.

Спишіть, випишіть з тексту всі словосполучення, охарактеризуйте три з них з різними видами зв'язку.

Не відмовляйся допомогти нужденному, коли рука твоя на силі вчинити це. Не кажи приятелеві своєму: «Піди і прийди знову, і завтра я дам», коли ти маєш при собі. Не складай злого заміру супроти ближнього твого, коли він без остороги живе поряд з тобою. Не сварися з людиною без причини, якщо вона не вчинила тобі лиха (3 приповістей Соломона).

Одним із завдань для обов'язкового виконання учнями восьмого класу є письмовий твір-опис пам'ятки історії й культури на основі особистих спостережень і вражень у художньому стилі (з використанням відокремлених означень та обставин). Вчитель може запропонувати описати Пересопницьке Євангеліє, яке є найвідомішим в Україні, попередньо підготувавши документальний сюжет про пам'ятку письменства.

Щодо учнів дев'ятого класу, то темою уроку розвитку мовлення може стати вислів *«Щасливі ті, хто усвідомлює свої духовні*

потреби, оскільки їм належить Царство небесне» (Матвія 5:3) або «Більше щастя в тому, щоб давати, а не брати» (Дії апостольські 20:35). Під час написання творів-роздумів чи есе на цю тему підлітки матимуть змогу усвідомити поняття щастя і його роль.

Також як дидактичний матеріал можна використати картки із завданнями підсумкової контрольної роботи такого типу:

Прочитайте. Чи згодні ви із висловленою думкою? Спишіть, поясніть розділові знаки; зробіть звуковий запис слів «повчання», «розсудливі»; зробіть морфологічний розбір слів «науку», «розумний», розберіть за будовою слово «справедливість».

Щоб спізнати мудрість повчання, зрозуміти слова розуму розсудливі, засвоїти добру науку, правосуддя суду і справедливості, простим дати кмітливість, юнакові – знання і розважливості, послухає мудрий і примножить пізнання, і розумний знайде мудрі поради. (З притч Соломона).

Одним із варіантів прецедентних текстів Біблії є притчі. Притча – невеликий дидактико-алегоричний літературний жанр, що містить у собі моральне повчання («премудрість»). Використовуючи притчу, учитель може керувати увагою класу, актуалізувати потрібний змістовний контекст.

Окрім застосування притчі на мотиваційному етапі уроку, текст притчі можна використовувати як дидактичний матеріал під час вивчення нового матеріалу, закріплення знань, як домашнє завдання та протягом усього уроку, розбивши текст притчі на значущі частини. Наприклад, притчу доцільно використовувати на уроках розвитку мовлення для усних чи письмових переказів, для написання твору-роздуму на морально-етичну тему. Досить ефективною є робота з притчею під час групової взаємодії та роботи в парах. Для прикладу, на уроці з вивчення прикметника, як частини мови у 6 класі, притчу можна подавати, як дидактичний матеріал:

Пошукова робота. У поданій притчі відшукати прикметники, підкреслити їх, визначити рід, число, відмінок, синтаксичну роль кожного з них.

Притча про яблука

Купив чоловік собі новий будинок, великий, гарний, і сад з фруктовими деревами. Поряд в старому будинку жив заздрисний сусід, який постійно намагався зіпсувати йому настрій: то сміття під ворота підкине, то це якусь витівку вчинить.

Одного разу прокинувся чоловік в хорошому настрої, вийшов на ганок, а там – відро з поміями. Взяв він відро, вилив помію, почистив його до блиску, назбирав у нього найбільших, найспілиших і

найсмачніших яблук. Сусід, почувши стук у двері, злорадно подумав: «Нарешті я його розізлив!». Відчинив двері, очікуючи сварки, а сусід простягає йому відро з яблуками і каже: «Хто чим багатий, той тим і поділився!»

Текст містить навчальну інформацію, але водночас передбачає ненав'язливий вплив на емоційний стан учня, викликає певні почуття, оціночне ставлення, стимулює мисленнєву, аналітичну діяльність дитини.

Тісний зв'язок між навчальним матеріалом дає можливість розширити змістову наповнюваність уроку, за рахунок цікавої інформації розвивати мислення, сприймання і мовлення, розглянути явище чи поняття різнобічно, використати нетрадиційні форми, методи та прийоми навчання, що відповідно вплине на ефективність засвоєння знань і формування вмінь, принесе задоволення вчителю і зробить його емоційним та цікавим для учнів. Інтеграція в навчально-виховному процесі може бути різною – повною і частковою, за змістом і способом пізнавальної діяльності.

Реалізація інтегративного навчання сприяє формуванню особистості як суб'єкта та об'єкта навчання. В основі інтегрованих занять лежить інтенсивне використання міжпредметних зв'язків. Міжпредметні зв'язки відображають комплексний підхід до виховання і навчання, дозволяють виокремлювати як головні елементи змісту освіти, так і взаємозв'язки між навчальними предметами. Вони всесторонньо впливають на процес навчання – від постановки задач до його організації і результатів. Їм властиві методологічні, формуючі (освітні, розвиваючі, виховні) і конструктивні (системоутворюючі) функції в предметній системі навчання.

Нетрадиційні форми роботи в процесі навчання не повинні використовуватися надто часто, щоб не викликати в учнів помилкового уявлення про навчання як процес постійного свята. Процес навчання – це цілеспрямована і трудомістка навчальна діяльність, яка виконує визначені завдання і функції, при цьому контрольована на виході.

Кожен учитель в силу своєї педагогічної, методичної, психологічної, наукової підготовки повинен сам вибирати, за допомогою чого і як він внесе щось нетрадиційне, нестандартне в процес навчання і з якою періодичністю.

На думку О. Біляєва, повна інтеграція «дає змогу нівелювати деякі недоліки предметної системи навчання, якими є розрізнення і фрагментарність викладу, та залучити потрібні відомості з суміжних предметів, що сприяє різнобічному і цілісному засвоєнню знань» [4, 62].

Дослідженням ефективності інтеграційного навчання займалися вітчизняні й зарубіжні педагоги (С. Гончаренко, К. Гуз, Ю. Жидецький, Л. Джулай, О. Джулик, О. Савченко, В. Сидоренко, М. Фіцула, В. Фоменко та ін.) і методисти (О. Біляєв, Л. Варзацька, М. Вашуленко, О. Глазова, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Караман, М. Пентилюк, Л. Скуратівський та ін.).

В «Енциклопедії освіти» чітко визначено можливості доцільного об'єднання кількох змістових елементів освіти в системну цілісність: «Інтегративний підхід реалізується під час вивчення інтегрованих курсів чи окремих предметів з освітньої галузі, коли цілісність знань формується завдяки інтеграції їх на основі спільних для всіх предметів понять, застосуванню методів і форм навчання, контролю і корекції навчальних досягнень учнів, що спрямовують навчальний процес на об'єднання знань» [10, 356].

Автори словника-довідника з української лінгводидактики переконані, що інтегрований урок – це урок, на якому «вивчають складні питання, що є предметом розгляду кількох навчальних дисциплін, наприклад, мови й літератури; мови й історії; мови, літератури й образотворчого мистецтва; меншою мірою – мови й математики, мови й географії. Часто інтегрованими бувають уроки розвитку мовлення, зокрема твір-опис за картиною, під час якого з'ясовуються відомості про художника, малярська технологія (образотворче мистецтво) і реалізуються вимоги чинної програми з мови» [28, 61].

О. Савченко вважає правомірною таку дефініцію назви інтегрованих уроків як таких, що поєднують блоки знань з різних предметів, підпорядковані одній темі [25].

Л. Варзацька, досліджуючи інтегровані уроки, пропонує оптимальну їх типологію за сукупністю таких ознак: цільової, діяльнісної, предметної, організаційної, тематичної. Найперспективнішою є «така організація пізнання, за якої об'єднуються уроки рідної мови та інших навчальних предметів (літератури, природознавства, образотворчого мистецтва, музики) спільною темою дидактичного матеріалу» [6, 32].

Т. Донченко підтримує думку об'єданого вивчення мови, мовлення та літератури і пропонує впровадити в навчально-виховний процес інтегрований курс словесності. «Важливою особливістю уроків словесності, на думку вченої, – є вивчення мовних одиниць на основі аналізу тексту (уривка з художнього твору) в єдності змісту і форм» [6, 36].

На думку Л. Фурсова, під час проведення інтегрованих уроків української мови і літератури «створюються реальні умови для розвитку творчих здібностей учнів, уміння розв'язувати проблемні ситуації, самостійно знаходити шлях вирішення поставленого завдання, співпрацювати з усіма учасниками навчально-виховного процесу» [14, 17].

Найкращою книгою в Біблії, яка допомагає людині знайти правильну опору в практичній поведінці, є «Притчі Соломона». Для вчителя-філолога це чудовий матеріал, щоб допомогти учням засвоїти навчальну тему лінгвістично аспекту (можна зробити звуковий аналіз, синтаксичний розбір, розглянути творення слова, його лексичне значення й правопис тощо), пропонуючи дітям розкрити зміст притчі, визначити її головну думку, вчитель сприяє розвиткові усного мовлення дітей, їх самооцінці, роздумам над важливими темами життя).

Пропонуємо картки із завданнями, що мають комплексний характер, але вчитель може змінити завдання залежно від матеріалу, що вивчений або вивчається.

Картка № 1. Прочитайте. Чи згодні ви із висловленою думкою? Спишіть, поясніть розділові знаки; зробіть звуковий запис слів «повчання», «розсудливі», «юнакові»; зробіть морфологічний розбір слів «науку», «розумний», розберіть за будовою слово «справедливість».

Щоб спізнати мудрість повчання, зрозуміти слова розуму розсудливі, засвоїти добру науку, правосуддя суду і справедливість, простим дати кмітливість, юнакові – знання і розважливість, послухає мудрий і примножить пізнання, і розумний знайде мудрі поради.

Картка № 2. Сформулюйте головну думку висловлювання. Спишіть, розставте розділові знаки; зробіть синтаксичний розбір речення, фонетичний розбір слова «твоєї», розбір за будовою слова «повчання».

Слухай сину мій повчання батька твого і не відкидай науки матері твоєї тому що це гарний вінець для голови твоєї і прикраса тобі на шию.

Картка № 3. Визначте головну думку висловлювання. Випишіть у два стовпчики дієслова І і Пдієвідміни, поясніть правопис особових закінчень; затранскрибуйте слова «зрозумієш», «знання»; назвіть службові частини мови, які є у тексті.

Сину мій! Якщо ти приймеш слова мої і збережеш при собі заповіді мої, вухо твоє вчинить уважним до мудрості і прихилиш

серце своє до розуміння; якщо будеш прикликати знання і підняти голос для розуміння; якщо будеш шукати його, мов срібла, і шукатимеш його, наче скарбу; то зрозумієш страх Господній і знайдеш знання Боже.

Найвідповідальнішим етапом підготовки інтегрованого заняття є визначення мети і завдань уроку, адже він має сприяти цілісності навчального процесу, формуванню знань і вмінь учнів на якісно новому рівні. Враховуючи це, обирається навчальна, розвивальна та виховна мета для кожної з навчальних дисциплін, що інтегруються, – мови й літератури. Важливим методичним аспектом є визначення перспективних методів і прийомів, добір дидактичного матеріалу для інтегрованих уроків. Вправи, що можуть бути застосовані на інтегрованих уроках мови, мовлення й літератури, мають на меті виконання завдань здебільшого зіставного, творчого характеру, при цьому тренувальні вправи майже відсутні. На інтегрованому уроці мови й літератури здійснюються різні види аналізу тексту: змістовий, мовний, літературознавчий, стилістичний, типологічний, жанровий, композиційний тощо.

Орієнтирами для нас є Святе Письмо, праці святих педагогів: апостола Павла, святителів Климента Олександрійського, Іоанна Златоуста, Феофана Затворника, священномученика Фадея (Успенського) і багатьох представників передової науки, які вбачали сутність виховання у розкритті християнської особистості, оскільки сама душа, за словами Тертулліана, за своєю природою є християнкою.

Багато творів Святих Отців досі є своєрідними рекомендаціями у справі духовно-морального розвитку особистості. Серед них – «Алфавіт духовний», «Уроки про виховання дітей» св. Івана Золотоустого; «Що є життя духовне і як на нього налаштуватися?», «Думки на кожен день року» святителя Феофана Затворника; «Думки про добро і зло» святителя Миколая Сербського; «Душекорисні поучіння» преподобного Авви Дорофея; «Про сім'ю християнську» преподобного Паісія Афонського та ін.

Водночас християнство пропонує нам найбільш доступну для людської свідомості, невідмінну «лжепоннятами», етимологію «духовності», що походить від слова «Дух» і у православно-візантійському контексті означає Святий Дух як третю особу Святої Трійці. Тому з перших років християнства духовність розглядалася як опосередкований прояв дії Святого Духа у різних сферах людської діяльності. Так, у Посланнях апостола Павла словом «духовний»

передається значення: розумного початку в людині; дії Святого Духа в її душі.

Тобто, в традиційно-християнському трактуванні людська душа, сповнена Святого Духу, – це вже не матеріальна частина людини, а та, що пов'язує її з вічним світом. Іншими словами, – це вершина в людині, що наближає її до Божественного початку, саме той ідеал, до якого має прагнути кожен у своєму духовно-моральному розвитку.

Водночас у Біблії, духовній літературі можна почерпати ефективні донині для Нової української школи засоби, методи, прийоми, форми освітньої взаємодії, якими користувалися Ісус Христос, праведний Ной, патріархи Авраам, Ісаак, Яків, Йосиф, Мойсей, премудрий цар Соломон, псалмоспівець Давид та інші неперевершені педагоги.

Варто звернути увагу на виховний аспект екзегези біблійних текстів. Наприклад, вивчаючи «Давидові псалми» Т. Шевченка, потрібно осмислити беззаконня життя без Бога, усвідомити Бога як високе духовне начало особистості. Аналіз особливостей конфесійного стилю відбувається на зіставленні переспіву й оригінального біблійного тексту псалмів.

З Псалтирем Шевченко познайомився ще в дитинстві й уже тоді виявив інтерес до його поетичного боку. «Известно, что Тарас Григорьевич учился грамоте у местного дьячка. После изучения «азбуковника» Тарас Григорьевич перешел к чтению Псалтири. Пришедши домой после уроков, Шевченко подолгу просиживал над псалмами, любясь их поэзией, декламируя их вслух» (Несколько новых штрихов к биографии Т. Г. Шевченко (Из воспоминаний Бондаренко) // Одесский вестник. – 1892. – 2 сентября). Згадки про зацікавлення Шевченка Біблією восени 1845 р. є в його листуванні та в спогадах сучасників. У листі до А. Г. та Н. Я. Родзянок від 23 жовтня 1845 р. Шевченко писав, що в Миргороді він через хворобу «ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать. Если бы не Библия, то можно бы с ума сойти... Попробовал было стихи писать, но такая дрянь полезла с пера, что совестно в руки взять... Дочитываю Библию, а там... а там... опять начну». Перебуваючи в листопаді 1845 р. в Переяславі у А. О. Козачковського, Шевченко «иногда... занимался чтением Библии, отмечал места, поражавшие особенным величием» (Козачковский А. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченке // Киевский телеграф. – 1875. – 25 февраля).

У духовному вимірі виховання означає захист від зла і приведення до Бога, а не просто набуття моральних якостей. Біблійний контекст

дозволяє актуалізувати знання Святого Письма, розширити культурний світогляд школярів про географічні, історичні, археологічні, лінгвістичні особливості становлення християнства.

Виховний потенціал текстів Євангелія можна розкрити під час аналізу мовних одиниць різних рівнів, їх стилістичних особливостей. Так, історія життя Івана Предтечі навчає терпінню і любові до правди, дванадцятилітній Ісус у храмі вказує на обов'язок відвідування його, апостоли дають зразок бажання вчитися і ділитися з іншими знаннями.

Цілий моральний кодекс розкривають притчі Господа. У плані культури мовлення можливо розглянути їх так: про сіяча – говори і не турбуйся про подяку; митар і фарисей – не принижуй потенціал співрозмовника; про таланти – використовуй усі можливості для розкриття своїх здібностей; про нерозумного багатія – за кожне слово і навіть думку доведеться дати відповідь; про тих, хто любить бути першими – потрібно зважати на ситуацію спілкування.

Притча про сіяча демонструє приклад впливу слова на особу слухача. Слово «притча» означає правило життя. Насіння – це слова, інформація, а земля, на яку падає насіння – серця слухачів. Сіяння – процес промовляння, проповіді, викладу матеріалу. У кого розум затьмарений, той не розуміє слова, у того воно залишається на поверхні, не пустивши коріння, як насіння при дорозі, серед терня. Кам'янисту землю представляють ті, хто щиро слухає, але серце (увага) байдуже, як камінь.

Доцільно, на нашу думку, збагачувати словниковий запас учнів крилатими висловами біблійного походження. Окремі слова, словосполучення й цілі речення, відірвавшись від біблійного тексту, вживаються як усталені (фразеологічні) одиниці – в узагальненому, переносному або образному значенні. Але щоб крилате слово увійшло в активний словник школяра, він мусить точно знати, звідки слово прийшло, що воно означає там – у своєму рідному контексті – та як його можна доречно і влучно вжити у власному мовленні [29, 9]. Так, значення мови у житті розкривають такі вислови з Біблії «Вогненні слова», «Дух і буква», «Притча во язицех», «Мертва буква», «Соломонове рішення» тощо. Біблія залишається унікальною скарбницею для збагачення фразеології, знань про особливості конфесійного стилю мовлення.

Таким чином, використання Біблії як дидактичного матеріалу на уроках української мови в школі формує в учнів почуття відповідальності за свої вчинки, пробуджує любов до ближнього свого, розвиває загальнолюдські моральні якості, і, насамперед,

дозволяє з легкістю та цікаво оволодіти тими знаннями, уміннями і навичками, які прописані в Програмі з української мови для учнів 5-9 класів.

ВИСНОВКИ

Ми дійшли висновку, що невід'ємною складовою мовної особистості є духовність як основа інтелектуального і морального розвитку. Доступні біблійні тексти, сюжети та яскраві ілюстрації не можуть не зацікавити дитину, не викликати в неї безліч запитань. У час кризи духовності й моралі сучасного суспільства кожен вчитель повинен прагнути прищепити своїм вихованцям найкращі людські якості, завадити безпринципності, безідейності, аморальності молодого покоління. Досить вдалими дидактичним матеріалом, який, безумовно, матиме великий виховний вплив на дітей, і є Біблія – Першокнига європейської цивілізації. Біблійний текст може бути використаним не тільки для того, щоб засвоїти правила фонетики, орфографії, синтаксису й пунктуації, а й для формування мовленнєвих навичок. Окрім того, учні матимуть змогу пізнати історичні, художні й моральні цінності Біблії як давньої літературної пам'ятки, усвідомити, якою повинна бути людина, подібна образу Творця.

Для активізації пізнавальних інтересів, мотиваційної спрямованості, інтелектуального збагачення потрібно шукати нові методи, прийоми та способи подачі навчального матеріалу. Одним із таких навчальних елементів є притча. Застосування притчі – особливий навчальний прийом, який потребує врахування вікових особливостей учнів, індивідуально-психологічних та соціальних. Крім того, варто враховувати здатність учнів критично мислити, аналізувати, робити припущення та висновки. Якщо учнівська аудиторія відповідає визначеним критеріям, то притчу використовувати доцільно і це, безумовно, принесе бажаний ефект від виконання завдання чи отриманого результату уроку. За допомогою притчі, вчитель може мотивувати навчально-пізнавальну діяльність учнів, формувати вміння і навички застосовувати отримані теоретичні знання, виховувати позитивні моральні якості, утримувати увагу учнів протягом уроку, формувати чітку життєву позицію.

Інтегроване заняття в контексті якісної освіти займає важливе місце, оскільки активізація та удосконалення процесу навчання полягає у застосуванні методів, прийомів, засобів та форм, що стимулюють навчально-пізнавальну та творчу діяльність учнів, а інтегроване заняття якраз і спрямоване на розвиток таких якостей. Так, мета інтегрованих занять – формування цілісного світогляду про

навколишній світ; активізація пізнавальної діяльності; підвищення якості засвоєння сприйнятого матеріалу; створення творчої атмосфери; формування навичок самостійної роботи з додатковою літературою, таблицями, опорними схемами; підвищення інтересу до матеріалу, що вивчається; ефективна реалізація розвивально-виховної функції навчання.

Було визначено передумови використання Біблії в навчально-виховному процесі; розкрито роль і місце Біблії у вихованні християнських цінностей; визначено шляхи використання Біблії на уроках української мови; з'ясовано основні види роботи з прецедентними текстами Книги Книг в системі уроків української словесності; визначено місце притчі як варіації дидактичного матеріалу.

АНОТАЦІЯ

Автор окреслює духовні засади проблеми формування мовленнєвої культури здобувачів середньої освіти. Дослідник доводить необхідність звертання до християнських джерел із метою оптимізації процесу вивчення української мови. Акцентовано увагу на створенні сприятливих психологічних умов з урахуванням досягнень християнської педагогіки. Охарактеризовано особливості інтегрованих уроків української мови, мовлення і літератури на основі упровадження елементів християнської етики у навчальний процес. Потужний вплив віртуального світу під час педагогічного спілкування варто раціонально мінімізувати використовуючи інтернет-ресурси з навчальною метою, дотримуватися правил культури мовлення, з урахуванням духовних потреб комунікантів. Використання Біблії як дидактичного матеріалу формує в учнів почуття відповідальності за свої вчинки, розвиває загальнолюдські моральні якості, і, насамперед, дозволяє з легкістю та цікаво оволодіти тими знаннями, уміннями і навичками, які прописані в Програмі з української мови. Розроблено систему вправ на основі прецедентних текстів Біблії для учнів основної школи, визначено ефективність впливу Євангелія на навчально-виховний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Біблія та формування сакрального простору європейської мистецької культури. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 152 с.
2. Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. Івана Огієнка. Українське Біблійне товариство, 2004. 1376 с.

3. Біблія для дітей. Київ, 1992. 485 с.
4. Беляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
5. Борецький М. І. Сія книга вічна (Матеріали до уроків, присвячених вивченню Біблії). *Відродження*. 1996. №4. С. 31–37.
6. Варзацька Л. Інтегровані уроки рідної мови і мовлення. 5 клас : посібник для вчителя. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 120 с.
7. Віток В. В. Готовність педагогів до уміння в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа». *Педагогічний пошук*. 2017. № 2 (94). С. 3–6.
8. Гончаренко С. Український педагогічний словник. С. Гончаренко. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
9. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). Київ : Радуга, 1994. С. 62.
10. Енциклопедія освіти. Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремінь. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
11. Євтух М. Б. Проблеми виховання молоді у світлі християнського вчення. *Виховання і культура*. 2001. №1. С. 58–61.
12. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
13. Захлюпана Н. М., Кочан І. М. Словник-довідник з методики викладання української мови. Львів, 2002. 250 с.
14. Інтегровані уроки мови й літератури: проблемний підхід. Л. Фурсова, Н. Гайдукова, С. Гулькіна, Є. Ісайкіна, І. Коробко та ін. Тернопіль : Мандрівець, 2008. 224 с.
15. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. 6-е изд. М. : Изд-во ЛКИ, 2007. 264 с.
16. Костенко Р. В. Вплив християнської релігії на особистість у процесі її соціалізації. *Виховання і культура*. 2001. №1. С. 62–66.
17. Маринович М. Україна на полях Святого письма. Київ, 1991. 42 с.
18. Мова і нація : Тези про місце і роль мови в національному відродженні України / Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин. Львів : Апріорі, 2012. 212 с.
19. Новий Заповіт. Київ : 1993. 126 с.
20. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Київ: Ярославів Вал, 2014. 56 с.
21. Пентилюк М. Рідномовний аспект підготовки майбутніх учителів-словесників. Наукові записки. Серія «Психологія і

педагогіка». Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. Вип. 29. 176 с. С. 86-89.

22. Помиткін Е. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: монографія. Київ: Наш час, 2007. 280 с.

23. Пономарьова-Семенова Р. Духовність як складова обдарованості. *Обдарована дитина*. 2007. № 10. С. 2-10.

24. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5-12 класи. Київ : Перун, 2005. 176 с.

25. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. Київ : Генеза, 1999. 368 с.

26. Сірополк С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. 174 с.

27. Скуратівський Л. Питання духовності як філософська та методична проблема. *Дивослово*. 2004. № 5. С. 5-7.

28. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / кол. авторів за ред. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 149 с.

29. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – Вид. 2-ге. – Київ : Либідь, 2012. – 312 с.

30. Сухомлинський В. Вибрані твори : в 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1976–1977. Т. 5: Бачити себе. 1977. 639 с.

31. Українська мова. 5 – 9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2013 (зі змінами, затвердженими наказом МОН України від 07.06.2017 №804).

32. Федоренко В. Відомості про християнську культуру як засіб тематичної організації уроку. *Дивослово*. 2006. № 6. С. 11-18.

33. Фромм Э. Иметь или быть. М. : АСТ. 2000. 448 с.

34. Хом'як І.М. Зв'язок у вивченні орфографії зі структурними рівнями української мови: навчально-методичний посібник для здобувачів наукового ступеня і студентів української філології. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 124 с.

35. Шевчук В. Одна з найдавніших книг людства. Біблія для дітей. Київ : Освіта, 1992. 112 с.

Information about the author:

Antonchuk Oleksander Myhailovych

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Stylistics and Culture

of the Ukrainian Language

Rivne State Humanitarian University

12, Stepana Bandery str., Rivne, 33000, Ukraine